

4. Пархоменко П. М. Договір у системі форм права України. — К.: Вид. Дім «Юрид. кп.», 2000. — 184 с.
5. Резниченко С. В. Договір як джерело конституційного права. — О., 1999. — 136 с.
6. Корецький А. Д. Договір в механізмі правового регулювання: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Ростов н/Д, 1999. — 36 с.
7. Толковый словарь русского языка. — М.: Вагрис, 2000. — С. 245.
8. Юридична енциклопедія. Т. II. — К.: Укр. енцикл., 1999. — С. 232.
9. Юридический словарь. — Ростов н/Д: Феникс, 2002. — С. 85.
10. Ковлер А. И. Антропология права. — М.: Норма, 2002. — С. 109.
11. Le Roy E. Cours d'Anthropologie historique et juridique des contrats. — Paris-Brazzaville, 1972-1973. — P. 90.
12. Аннерс Э. История европейского права. — М., 1994. — С. 10.
13. Мозолиш В. П., Фрапсфорт Е. А. Вказ. праця. — С. 167.
14. Пархоменко Н. М. Вказ. праця. — С. 11-12.
15. Корецький А. Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре. — С.Пб.: Юрид. центр, 2001. — С. 39.
16. Красавчиков О. А. Гражданско-правовой договор: понятие, содержание и функции. — Свердловск, 1980. — С. 11.
17. Ивапов В. В. Вказ. праця. — С. 74.

УДК 347.19

Т. О. Санжарук,
асистент кафедри теорії держави і права ОНЮА

ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПРАВА

В юридичній науці вчення про юридичних осіб — одне з самих дискусійних, починаючи з римського права і до наших днів. Пояснюється це тим, що характер виробничих відносин, закономірності соціального розвитку вимагають певних форм закріплення суспільних утворень, що виникають в різних сферах економічного і культурного життя. Однак, форми суспільних утворень, їх правове положення і функції постійно ускладнюються в зв'язку з розвитком суспільства і вимогами економічного життя.

Одне із основних завдань, що стоїть перед категорією юридичної особи, полягає в тому, щоб якнайповніше виразити єдність мети та інтересів даного суспільного утворення і нерозривний зв'язок їх з метою та інтересами усього суспільства.

Категорія «юридичної особи» була відома ще в римському приватному праві, однак сам термін у латинській мові сформульований не був. Римляни були занадто обережні, щоб прийняти термін «юридична особа» [1]. Римська юриспруденція поетапно відпрацьовувала конструкцію для вирішення практичних задач і аж ніяк не прагнула дати утворившимся спільнотам єдину класифікацію, не говорячи вже про віднесення таких конструкцій до класу юридичних чи яких-небудь інших осіб. Вони не виділяли поняття «юридична особа» як особливий суб'єкт права. Порівнюючи організації з особою фізичною римські науковці відмічали, що організація діє замість особи, як особа, замість окремих

осіб, на положенні окремих осіб. У цьому можна бачити зародження «теорії фікції» юридичної особи, що з'явилася в період середньовіччя і була найбільш розроблена в зарубіжній теорії права.

Цікавим і повчальним представляється дослідження історії питання про природу юридичних осіб, починаючи із середніх століть і закінчуючи працями філософів кінця XIX ст.

Взагалі, одне з перших тлумачень поняття «юридична особа» дав Папа Римський Інокентій IV. У 1245 р. він писав, що юридична особа існує лише в понятті і завдяки фікції; вона не обдарована тілом, а виходить, не має волі. Діяти можуть лише члени, але не сама корпорація, тому корпорація не може, наприклад, зробити злочину.

Наукове обґрунтування юридична особа як суб'єкт права знайшла лише в середині XIX ст. в працях Савін'ї, який виходив з того, що властивостями суб'єкта права, такими як воля, свідомість тощо, володіє лише людина. Проблема юридичної особи в XIX ст. була однією з постійно обговорюваних в науковій літературі. Дійсно, вже сам факт їхньої особливої правоздатності викликав інтерес у теоретиків права, які намагалися пояснити, як суспільне утворення діє в обороті як одинична, реальна людина, як фізична особистість. У відповідь на це питання в XIX ст. був запропонований цілий ряд вчень починаючи з теорії фікцій і закінчуючи теоріями, що заперечують взагалі саме поняття суб'єкта права [2].

У той час в літературі пануючою була теорія фікції, розроблена Савін'ї, Бірлінгом, Пухтою та іншими німецькими вченими [3], що розглядали юридичну особу як деяку юридичну фікцію. Сутність цієї теорії полягає в наступному: допускаємо свідомо неправильне припущення (фікцію), нібито корпорація, інститут, установа чи інше юридичне утворення є окремими особами, які розглядаються як суб'єкти права. Прихильники цієї теорії стверджували, що законодавець, користуючись фікцією як науковим прийомом юридичної техніки, визнає чи створює штучний суб'єкт права, що допускається тільки для юридичних цілей і тільки в приватному праві для досягнення поставлених людьми цілей. При цьому одні вчені (Савін'ї, Резлер та ін.) вважали, що юридична особа, як не маюча реального буття, може існувати тільки як штучне створення позитивного права, що припускає спеціальний творчий акт законодавця. Вони вважали, що кожна окрема юридична особа повинна одержувати своє буття від державної влади, відстоюючи в такий спосіб дозвільний порядок утворення юридичних осіб. Така теорія мала неабияке практичне значення. За її допомогою, по-перше, було обґрунтовано введення дозвільного порядку виникнення юридичних осіб і можливість їх ліквідації виключно за рішенням органів влади; по-друге, виходячи з того, що юридична особа як така не мала волі, вона не визнавалась суб'єктом кримінальної відповідальності.

Навпаки, такі правознавці як Пухта, Пфейфер, Арьдтс, Рот, Унгер та інші стверджували, що сам по собі закон нічого не створює, він може тільки визначити умови для виникнення та існування штучних суб'єктів права, які відіграють роль осіб. Вони висловлювалися за реєстраційний спосіб створення юри-

дичних осіб, стверджуючи, що кожний союз, що задовольняє загальним умовам і підпадає під загальне правило, повинен одержувати права юридичної особи без спеціального концесійного акту державної влади.

Критикуючи слабкі сторони теорії фікції, М. С. Суворов справедливо зауважував, що поняття юридичного суб'єкта не можна обмежувати сферою тільки майнових відносин цивільного права. Будь-яка цивілістична теорія, у тому числі теорія юридичної особистості, повинна бути перевіряема її придатністю для сфери публічного права. При цьому ототожнення «юридичного суб'єкта» з «особою» не може бути бажаним, так само як і підведення під поняття юридичної особи всіх суб'єктів права, включаючи природну особу — людину. Тому, вважав М. С. Суворов, ми повинні відмовитися від думки про юридичну особу як про щось фіктивне [4]. Наведені доводи цілком закріплюють самостійну сторону існування юридичної особи як суб'єкта права.

З огляду на такий бурхливий розвиток вчень про сутність юридичних осіб в західній цивілістичній науці, вітчизняні юристи не могли не приділити увагу цьому правовому інституту. На початку ХХ ст. в юридичній літературі терміна «юридична особа» ще не існувало, але застосовувався схожий термін «юридична особистість», який позначав властивість відомої групи осіб чи відособленого майна виступати в обороті в якості суб'єкта права. Тут треба зазначити, що юридична особистість — це властивість спільності бути визнаною правом порядком в якості суб'єкта права, а не різновид суб'єкта права. Поступово ті спільноти, які традиційно наділялися законодавцем юридичною особистістю, тобто визнавалися суб'єктом цивільних відносин, а це, як правило, торговельні товариства і спільноти, установи та ін., стали називатися «юридичними особами», а термін настільки міцно закріпився в позитивному праві, що про його попередника — поняття «юридична особистість» поступово забули.

Незважаючи на те, що радянські вчені концентрували свою увагу переважно на юридичній особистості державних підприємств, розроблені ними погляди мають значну наукову і методологічну цінність і по сьогоднішній день.

У радянський період був розроблений цілий масив концепцій, теорій, що заклали основи сучасного розуміння проблеми юридичних осіб та їх організаційно-правових форм. Найбільш значимі серед представлених у той час концепцій виходили з того, що юридична особа — це реально існуюче явище, що володіє людським субстратом, є «теорія колективу» (А. Бенедиктова), «теорія держави» (С. Асканазія) і «теорія директора» (започаткована Ю. Толстим і розвинута В. Грибановим) та ін. В середині ХХ ст. було представлено ще ряд теорій — це «теорія соціальних зв'язків» (О. Красавчиков), «теорія організації» (А. Пушкін), «теорія правових засобів» (Б. Путінський).

Сучасні умови розвитку відносин призвели до виникнення нових видів і організаційно-правових форм, що ведуть до появи нових доктрин, їх поширення і збагачення (наприклад, «теорія інтересу» — мова йдеться про суспільний інтерес або інтерес створеної юридичної особи).

З точки зору сучасної юридичної науки юридична особа постає в різних «організаційно-правових формах», перелік яких закріплено законом.

З часом все очевиднішою є необхідність використання у відношенні між владними і підвладними суб'єктами не тільки вертикальних зв'язків, виражених в субординації, але і горизонтальних відносин пов'язаних з координацією, тобто виникла потреба у визначенні ознак державних органів як юридичних осіб їх правосуб'єктності, що реалізуються у відносинах з індивідами.

В теорії права правосуб'єктність визначається як здатність особи бути суб'єктом права, мати права і обов'язки, брати участь у правовідносинах [5]. Слід зазначити, що «під правосуб'єктністю фізичних і юридичних осіб розуміється наявність у них властивостей правоздатності та дієздатності» [6].

В цивільному та деяких інших галузях права зазначається, що юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді [7].

Деякі автори правоздатність поділяють на загальну, спеціальну та специфічну [8]. Звернемо увагу на спеціальну правоздатність. Спеціальна правоздатність пов'язана із спроможністю суб'єкта виступати у правовідносинах певної галузі, здатністю, що пов'язана з певними особливостям. Правоздатність юридичних осіб є завжди спеціальною. Вона виникає з моменту їх державної реєстрації, а в окремих випадках згідно з діючим законодавством про підприємницьку діяльність — з моменту отримання ними ліцензій на спеціально визначені види діяльності. Саме з моменту їх офіційної реєстрації вони мають право своїми діями набувати юридичних прав і обов'язків і нести юридичну відповідальність. Правоздатність юридичних осіб припиняється разом з їх ліквідацією і обмежена тими завданнями і правомочностями, які зафіксовані в статутах і положеннях цих юридичних осіб.

Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та майна. Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права.

Юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів. Юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Порядок створення, організаційно-правові форми, правовий статус юридичних осіб приватного права в цивільній галузі права встановлюється Цивільним кодексом України. Порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюється Конституцією України та законом. Юридична особа може бути створена шляхом примусового поділу у випадках, встановлених законом.

Розгляд юридичної особи як суб'єкта права не можна вважати завершеним. Для більшості концепцій про юридичних осіб, а також відомих теорій права, характерно те, що їхні представники прагнули розкрити сутність юридичної особи шляхом виділення «людського субстрату». На відміну від них «теорія соціальної реальності», що представлена Д. М. Генкіним, Б. Б. Черепакіним, Н. Г. Александровим [9], пропонувала відмовитися від пошуків субстрату юридичної особи, а виходити з того факту, що існування і розвиток товарно-грошо-

вих відносин породжують реальну необхідність визнання за колективними утвореннями людей можливості участі в галузевих оборотах в якості самостійних єдиних суб'єктів права — юридичних осіб. Іншими словами, цілком достатньо визнання юридичної особи такою ж соціальною реальністю, якими являються інші суб'єкти права. У цій концепції убачається відображення «теорії фікцій», оскільки й у даному випадку на питання, що є юридична особа, дається та ж відповідь — відноситься до неї як до суб'єкта права, тому що це соціальна реальність. Тому цілком обґрунтований висновок про те, що, за словами О. С. Іоффе, «прихильники цієї теорії не стільки вирішували проблему юридичної особи, скільки ухилялися від її вирішення», не відповідаючи на питання про те, хто ж стоїть за формою юридичної особи і чію волю, чий інтерес вона представляє.

Підсумовуючи вищезазначене можна констатувати, що теперішні умови побудови ринкових відносин супроводжуються відмовою від багатьох, раніш непорушних, принципів права, галузевих сфер права або їх суттєвою модифікацією. Так, наприклад, новий Цивільний кодекс України відмовився від поняття підприємництва як суб'єкта цивільного права, а замість нього дає розуміння підприємництва як єдиного майнового комплексу, що використовується для здійснення підприємницької діяльності.

Таким чином, юридичними особами можуть бути, наприклад, підприємства, організації та об'єднання всіх видів, у тому числі акціонерні та інші види господарських товариств, асоціації, спілки, концерни, консорціуми, торговельні дома, посередницькі та консультаційні фірми, кооперативи, кредитно-фінансові установи, міжнародні об'єднання, організації, що займаються комерційною діяльністю. Також можуть діяти й ті юридичні особи, основною метою яких є здійснення некомерційної діяльності — це релігійні організації (релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства тощо).

Аналізуючи становлення та багатозначність підходів до поняття та специфіки юридичної особи можна стверджувати про її самостійність як суб'єкта права.

Література

1. Дорн Л. Б. Догма Римського права. — С.Пб., 1890. — С. 105.
2. Алексий П. В., Копдаков Д. А. Проблема юридического лица в цивилистической литературе // Закон и право. — 2003. — № 5. — С. 39.
3. Гервагел Л. Л. Развитие учения о юридическом лице. — С.Пб., 1888.
4. Суворов П. С. О юридических лицах по римскому праву. — М.: Статут, 2000. — С. 141.
5. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 70.
6. Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М.: ИОРМА, 2001. — С. 374.
7. Цивільний кодекс України: Офіц. вид. — К.: Атіка, 2003. — Ст. 80.
8. Див.: Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посіб. для юрид. ф-тів вузів. — К.: Вентурі, 1996. — С. 71–72; Теорія государства и права: Курс лекцій / Под ред. П. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Юрист, 2000. — С. 519–523; Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришица. — Х.: Право, 2002. — С. 340.
9. Див.: Гейкип Д. М. Юридические лица в Советском гражданском праве // Проблемы социалистического права. — 1993. — № 1. — С. 86–105; Черепяхин В. В. Правопреемство по Советскому гражданскому праву. — М., 1962; Александров П. Г. Законность и правоотношения в советском обществе. — М., 1995.